

ARMA

Jaarboek

Nationaal Militair Museum

Arma

ARMA

Jaarboek 2021 nummer 51 Annual 2021 Number 51
of the National Military Museum Nationaal Militair Museum

INHOUD

Ten geleide	6
MATHIEU WILLEMSSEN	
Snaphanen in het Staatse leger, 1665-1750	8
HANS BOERSMA	
'Dit alles is misgelopen'. De aanval van de mariniers op de Willemsbrug, 13 mei 1940	22
NIEUW IN DE COLLECTIE	
• Zeeslag bij Kijkduin. Een sepiatekening door Ludolf Bakhuysen, Graddy Boven	42
• Gasmasker B, 'Varkenssnuitje', Paul van Brakel	44
LOUIS PH. SLOOS	
Van jagersgroen naar legergroen. Achtergronden bij de introductie van lichte troepen en jagers in de tweede helft van de achttiende eeuw	46
PAUL VAN BRAKEL	
Restitutie uit de Tweede Wereldoorlog. De teruggave van twee Nederlandse kanonnen 8 (cm) Staal door Duitsland	68
NIEUW IN DE COLLECTIE	
• Opengewerkt HK 416D geweer. Vervaardiger: Heckler & Koch GmbH, Oberndorf, 2006, Mathieu Willemsen	88
• Een groepsfoto van het 1ste Bataljon Mariniers in Amsterdam, juli 1887, Sjak Draak	90
CASPER J. VAN DIJK	
Het kanon uit de gracht. Een uniek laatmiddeleeuws (1450-1600) stuk geschut uit Culemborg	94
TRISTAN BROOS	
'Werkelijk een schoon gezicht'. Sierlijkere veldkleding voor het Indische leger, 1885-1894	110

NIEUW IN DE COLLECTIE

- Een portret van kapitein-commandant, luitenant-kolonel Franz Steiger van het Regiment Zwitserse Gardes, circa 1760, Louis Ph. Sloos 134
- De schietprijzen van Johannes Rijnboutt, Mathieu Willemsen 136

DIRK STARINK

Amerikaanse Super Sabres voor de luchtverdediging van Nederland. 138
De restauratie van de F-100 Super Sabre van het Nationaal Militair Museum Soesterberg

JEROEN PUNT

Wapens in het godshuis. De adellijke traditie om wapentuig bij het graf te hangen, 1500-1795 158

NIEUW IN DE COLLECTIE

- De *M1918 Mk1 US Trench Knife* van Edward Degener, Dirk Staat 172
- Een bijzondere .50 kogel. Aandenken aan een unieke marine operatie, Leon Homburg 174

EDDY DE BEAUMONT

De Maastrichtse wapenfabrikant Edouard de Beaumont (1841-1895) 176

WIM VISÉE

Dornier Do 24K. Een dijk van een vliegboot 196

Summaries 215

Over de auteurs 219

Colofon 222

TEN GELEIDE

Het is altijd weer fijn om te zien hoe makkelijk ons jaarboek, *Arma*, zich vult met artikelen over actuele onderwerpen in relatie tot de musea van de Stichting Koninklijke Defensiemusea (SKD) of thema's gelinkt aan de SKD-collectie. Of beide natuurlijk. Daaruit blijkt wat er allemaal gebeurt en hoe rijk en belangrijk de collectie is die wij voor het nageslacht mogen beheren en bewaren. En dat in de bijzondere tijd die we nu hopelijk grotendeels achter ons kunnen laten.

Over beheren en bewaren, en niet te vergeten actualiteit gesproken: de F-100 Super Sabre, weet u nog? Na de succesvolle crowdfundingactie van het afgelopen jaar – onze eerste keer – om ons bruikleen-exemplaar hiervan te restaureren, volgt hier een artikel over de inzet van dit type gevechtsvliegtuig in Nederland van de hand van een oud-commandant Luchtstrijdkrachten. De restauratie is ondertussen begonnen.

Dit brengt mij op een ander, heel imposant en vermaard vliegtuig of beter gezegd een vliegboot, de Dornier Do 24K. Een dergelijk toestel vormt een van de belangrijkste eyecatchers van het museum en wordt in *Arma* in de spotlights gezet.

Terug naar de actualiteit, de recuperatie van Nederlands geschut uit de Tweede Wereldoorlog door Duitsland aan Nederland met als bestemming het NMM. Over deze vrij bijzondere ontwikkeling worden hier de achtergronden en het verloop geschetst. Deze exercitie zal het behoud van het object ten goede komen.

Iets wat nu speelt is de herinrichting van het Mariniersmuseum te Rotterdam, waar een vernieuwde maquette de inzet van de mariniers in deze stad tijdens de Meidagen van 1940 uitlegt. Het onderzoek hiervoor heeft geresulteerd in een *Arma*-artikel met een genuanceerde kijk op de gebeurtenissen.

Een bijdrage over een laatmiddeleeuws stuk geschut uit Culemborg. Het NMM heeft het bewuste kanon, een unicum, geadopteerd door hiervan een replica te laten maken dat naar de gemeente Culemborg is gegaan. Wij zullen het origineel koesteren. Een ander artikel is de vrucht van het traceren, determineren en verwerven van een grafhelm uit een kerk in het Friese dorpje Schettens. Misschien herinnert u zich de naam nog van de Friese kolonel Schelte van Aysma. Dit object past in de adellijke traditie in de periode 1500-1795 om wapentuig bij het graf van officieren te hangen.

Vier andere auteurs gaan vanuit hun specialisme op interessante en intrigerende onderwerpen in waarnaar zij al langere tijd onderzoek doen en over publiceren. Hierbij weten ze moeiteloos een link te leggen naar de inhoud van onze 'schatkamers'. Uit een bijdrage over snaphanen (vuursteengeweren) in gebruik bij het toenmalige Nederlandse leger in de periode 1665-1750 wordt duidelijk dat wij een veel te rooskleurig beeld hebben van de kwaliteit van dergelijke wapens, vooral gebaseerd op overgeleverde luxe exemplaren.

Minstens zo ontnuchterend is een artikel over Edouard de Beaumont, die niet de uitvinder van het bekende Beaumontgeweer blijkt te zijn, maar alleen de naamgever ervan. Hoe dit precies zit wordt uitgebreid uit de doeken gedaan door een nazaat.

In een artikel over veldkleding voor het Nederlands-Indische leger in de periode 1885-1894 laat de auteur zien wat er allemaal wel niet bij kwam kijken om tot een geschikt uniform te komen en hoe een martialer uniform vervolgens mogelijk bijdroeg aan de toename van het aantal vrijwillige aanmeldingen voor dit leger.

Een andere bijdrage over uniformen behandelt het ontstaan van legergroen. Nu is dit gemeengoed, maar tot de Eerste Wereldoorlog waren bontgekleurde uniformen – zelfs voor gebruik te velde – nog volop 'mode'. Toch, zo blijkt uit dit artikel, werd het groene uniform al midden achttiende eeuw geïntroduceerd, en in Nederland, om precies te zijn, in 1784.

Naast de aanwinsten die in verschillende artikelen worden behandeld, bevat dit nummer weer een selectie van verschillende bijzondere, unieke of opmerkelijk objecten die afzonderlijk worden uitgelicht.

Kortom, *Arma* bevat weer veel munitie!

De auteurs en de redactie dank ik graag hartelijk voor hun inzet en de lezer wens ik veel lees- en kijkplezier toe.

Paul M.L. van Vlijmen,
directeur Nationaal Militair Museum

Presentirt den Schnaphan

*'Presentirt den Schnaphahn' (Presenteer
de snaphaan). Tekening in: E.W. van
Bilderbeek, Ordre und Worter von
Commando [...] (Handschrift; z.p. 1730).
Inv.nr. 00112053.*

MATHIEU WILLEMSSEN

Snaphanen in het Staatse leger, 1665-1750

Uit de uitgebreide literatuur over Nederlandse antieke vuurwapens komt het beeld naar voren dat de Nederlandse wapenindustrie luxe topproducten maakte. Maar aangezien met name de civiele wapens bewaard zijn gebleven in verzamelingen, is dat beeld vertekend. In dit artikel staan de minder bekende militaire massaproducten centraal, die van een heel ander niveau waren.

Over Nederlandse militaire vuurwapens uit de periode voor 1800 is maar zeer weinig bekend. Het bekendst zijn de luxueuze zeventiende-eeuwse vuurwapens, zoals de beroemde zogeheten 'ivoren pistolen' uit Maas-tricht. Als het gaat om de militaire wapens die massaal aan het Staatse leger zijn verstrekt, die in diverse oorlogen werden gebruikt, is de informatie echter schaars of ontbreekt deze zelfs geheel. De oorzaak van dit gebrek aan informatie is driedelig: de unieke samenstelling van het Staatse leger, de massale export van (gebruikte militaire) vuurwapens in de achttiende eeuw naar onder meer Amerika, Afrika en de koloniën en de tot voor kort slechte toegankelijkheid van archieven over dit onderwerp. Nu het enerzijds makkelijker is om via internet wapens in buitenlandse collecties te traceren en anderzijds archieven meer en meer digitaal doorzoekbaar zijn geworden, is het mogelijk om hier enkele usances rondom het vuursteengeweer in het Staatse leger uit de periode tot circa 1750 toe te lichten die tot voor kort onbekend waren.

De samenstelling van het Staatse leger en de aanschaf van geweren door de regimenten en provincies

Zoals de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden een bundeling is van zelfstandige provincies, bestaat het leger van de Republiek, het Staatse leger, uit provinciale regimenten die tezamen het nationale leger, het Staatse leger vormen. Iedere provincie was zelf, afhankelijk van de rijkdom en het aantal inwoners, verantwoordelijk voor de toelevering van een bepaald aantal regimenten: het zogenaamde repartitiestelsel.

Voor wat betreft de bewapening en uitrusting geldt dat de regimentscommandant, een commandant-eigenaar, persoonlijk verantwoordelijk is voor de instandhouding van de omvang en kwaliteit van zijn regiment en de bewapening en uitrusting. Voor de bewapening van zijn regiment ontvangt de commandant een vastgestelde som geld waar hij zelf de wapens voor dient aan te schaffen. De Staten-Generaal bepaalt over het algemeen weinig wat betreft de bewapening. Er is een voorgeschreven 'staten kaliber', zodat alle wapens dezelfde munitie verschieten en sporadisch wordt in een verordening tevens bepaald wat de lengte van het wapen dient te zijn. Verder is er niets vastgelegd over de kwaliteit of het uiterlijk van de vuurwapens.¹ Dit betekent dat elk regiment eigen wapens in beheer heeft en dat de wapens van regiment tot regiment verschillen.

In tijden van mobilisatie en oorlog worden de regimenten vergroot (geaugmenteerd) en in vrede tijd kunnen regimenten worden verkleind of zelfs opgeheven. In het laatste geval mag de commandant zelf bepalen wat hij met de wapens doet, waarbij hij gevolmachtigd is om de wapens in de openbare verkoop te brengen. Daarnaast hebben ook de provincies en de Staten-Generaal eigen wapenmagazijnen, van waaruit de legers kunnen worden bewapend ingeval zij een gebrek aan wapens hebben, bijvoorbeeld omdat de regimenten opeens vergroot dienden te worden in geval van mobilisatie. Naast het Staatse leger is de Verenigde Oost-

¹ Een poging daartoe zou rond 1790 plaatsvinden, zie: W. Dreschler, 'Het geweer van Paravicini di Capelli dat zijn doel miste' in: *Arma. Jaarboek Nationaal Militair Museum* 50 (2019) 74-93.

Een geweer voor het magazijn van de provincie Utrecht, circa 1730. Privécollectie, Verenigde Staten van Amerika (USA).

indische Compagnie (VOC) de grootste Nederlandse afnemer van wapens. Bij de VOC schafften de vijf afdelingen ('kamers') elk naar eigen behoefte de wapens aan.

De vervaardiging van vuurwapens

Contracten uit de zeventiende en achttiende eeuw laten zien hoe de vervaardiging van vuurwapens in zijn werk gaat en hoe de verhoudingen tussen de diverse ambachtslieden liggen. Qua terminologie worden er twee soorten geweren aangeduid: de term *musket* wordt uitsluitend gebruikt voor geweren met een lontslotontsteking, terwijl het woord *snaphaan* voorbehouden is aan geweren met een vuursteen ontsteking. De Nederlandse wapenproductie is omvangrijk en tot aan het midden van de achttiende eeuw worden grote partijen naar het buitenland geëxporteerd. Dit is opmerkelijk als wordt bedacht dat de grondstoffen voor de vervaardiging van wapens (ijzer en notenhout) van nature helemaal niet in Nederland aanwezig zijn. Deze materialen dienen te worden geïmporteerd. De Nederlandse wapenindustrie in deze periode kan dan ook beter worden gezien als een assemblage-industrie, dan als een industrie waarbij alles vanaf ruwe grondstof tot eindproduct werd vervaardigd.²

² Voor meer informatie over het gildesysteem en de geweermakers (in Utrecht), zie: N. Slokker, *Ruggengraat van de stad, de betekenis van gilden in Utrecht, 1528-1818* (Amsterdam 2010).

Voor het maken van de wapens zijn diverse specialisten nodig, zoals de lademaker die het houtwerk levert, de slotenmaker die de sloten maakt en het vervaardigen van verenstaal beheerst, en de lopenmaker die zich gespecialiseerd heeft in het maken van de lopen. De diverse onderdelen komen vervolgens bij de roermaker 'tot een huwelijk', die het eindproduct maakt. Soms heeft een geweermaker (veelal aangeduid als 'roermaker') een contract met een bepaalde lopensmid, lademaker of slotenmaker om alle producten van hem af te nemen, voor een of meer jaren. Zodoende

³ Een goed voorbeeld is een contract uit 1725 tussen ladenmakers en slotenmakers die gedurende een jaar producten exclusief aan roermakers Anna van Rhijnhoven en Jacob van Solingen leveren. Het Utrechts Archief (HUA), 24-4 Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905, Inv. U174a001.

⁴ HUA, 24-4 Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905, inv. U173a004.

⁵ Zie het contract uit 1689 tussen Herman Blankenberg en het regiment Kolonel van Essen, waarin gesteld wordt: 'de lopen sullen moeten wesen Essense of Utrechtsche en geensins Luijkse'. HUA, 24-4 Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905, Inv. U102a003.

⁶ In diverse bronnen komen we tegen dat de Luikse geweren als inferieur werden beschouwd ten opzichte van in Nederland gemaakte wapens; blijkbaar had men in dit geval ook niet alle vertrouwen in de kwaliteit van de aangeleverde lopen en wilde men ze daarom nogmaals zelf in Utrecht beproeven.

⁷ HUA, 24-4 Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905, inv. U167a005 en U167a006.

heeft de roermaker een gegarandeerde aanvoer van onderdelen, en de onderaannemer een zekere afzetmarkt.³

Het gebruikte hout voor de lades van de geweren is notenhout. Deze houtsoort is stevig en wordt nauwelijks beïnvloed door bepaalde weersomstandigheden maar komt van nature niet veel voor in Nederland. Een bron vermeldt waar het notenhout vandaan komt: in juni 1736 verklaart de Utrechtse geweermaker Gerrit Lasonder dat hij 340 'notebomen planken omme daarvan te maken snaphaan en pistolelaaijen' te hebben ontvangen van Conraad Ettlibucher en Jeremias Jäger uit Schafhausen (Zwitserland). Voor elke geweerlade die Lasonder uit het hout weet te zagen betaalt hij 11,5 stuivers. Voor elke pistoollade 6 stuivers. Dit zagen moet binnen 14 dagen plaatsvinden, en gebeurt onder toezicht van de Zwitserse houthandelaren. Gedurende deze periode krijgt Ettlibucher van Lasonder tien stuivers per dag, en Jäger gratis eten en drinken van Lasonder.⁴

IJzer wordt veelal in de vorm van halfproducten geïmporteerd. Zo worden lopen veelal uit Duitsland (omgeving Essen) en Luik gehaald. In diverse contracten wordt expliciet gemeld dat de lopen niet uit Luik mogen komen, maar uit Essen afkomstig dienen te zijn. Kennelijk worden de lopen uit Luik als inferieur bestempeld door de kopers.⁵ Soms wordt in contracten ook bepaald dat deze buitenlandse lopen in Utrecht moeten worden beproefd, wat een extra kwaliteitsgarantie geeft aan de koper. De lopen die tijdens het beproeven ontploffen of anderszins niet functioneren, komen dan voor rekening van de fabrikant. Soms ontstaat er onenigheid tussen de diverse partijen. Zo bestelt Gerard Lasonder in 1734 4000 musketlopen bij de Luikse wapenhandelaar Pierre André Rambotte. De eerste vierhonderd lopen dienen binnen drie à vier weken te arriveren en zijn reeds in Luik beproefd. Lasonder wenst ze echter ook na ontvangst in Utrecht zelf nog van een keur te voorzien.⁶ In het contract staat dat de koper de aanschaf ongedaan kan maken indien de lopen van de eerste partij niet voldoen. De overige 3600 zullen in partijen van vierhonderd à zeshonderd per maand worden geleverd. Drie jaar later weigert Lasonder echter om de rekening aan Rambotte te betalen omdat de lopen niet conform het model zijn. De lopen moeten daarom eerst worden getoond aan de Staten-Generaal (blijkbaar de opdrachtgever voor deze geweren) die deze moet goedkeuren. Pas daarna betaalt Lasonder de volledige rekening.⁷

De kwaliteit van de militaire wapens

Dat de kwaliteit van de afgeleverde geweren niet altijd zeer hoog was, blijkt uit een klacht die in 1702 wordt ingediend door de officieren van het regiment Van Palland. Dit betreft geweren die het voorgaande jaar door Barend Penterman en Johan van Wyck zijn geleverd. Om aan te geven wat er aan de geweren mankeert wordt per compagnie een lijst van geconstateerde mankementen opgesteld. Van de 484 snaphanen die geleverd zijn